

Benedek Elek
NAGY MAGYAROK ÉLETE
ZÁGONI MIKES KELEMEN

Forrás: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/atfogo/magyarok/magyarok.htm>

Ha egy festő emberi formában akarná megörökíteni a hűséget, ajánlanám: rajzolja le Mikes Kelemen arcképét. Ha valaki a hűségnek személyi nevet akarna adni, ajánlanám: nevezze Mikes Kelemennek. Íme, egy ember, aki megható hűségével tette halhatatlanná a nevét. Aki gyermek-ifjú korában kerül II.

Rákóczi Ferenc udvarába s többé el nem marad ura mellől, követi bús vándorlásaiban, megosztja vele a számkivettetés keserveit, zokog ravatala mellett s ő maga is, hosszú évek múltán, ott hunyja örök álmra szemét, ahol ura: az idegen földön, tenger partja mellett... "Egyedül, egyedül, a bujdosók közül - nagy Törökországban!"

Három évvel Rákóczi Ferenc halála után tette Mikes Kelemen e megható vallomást: - "énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet". Valóban, Mikes Kelemennek Rákóczi szabadságharcában csak annyi része volt, hogy apródi szolgálatokat végzett a fejedelem udvarában. Őneki csak annyi része volt a nagy nemzeti megmozdulásban, hogy rajongó szeretettel csüngött Rákóczi fenséges alakján. Vért nem ontott, vért nem hullatott, ő csupán szeretett, ő hű volt, megindítóan hű lélek. Mikor Rákóczi Lengyelországba ment segítségért, követte. Mikor a fejedelem reménye füstbe ment, s folytatta útját Franciaországba, nem fordult vissza Magyarországra, holott akkor még kegyelmet kaphat vala, élhet boldogan, békén szép szülőfalujában, Zágónban, melyet annyira szeretett, melyért később, Rodostóban, sóvárogva epedett - s akkor sem hagyta el a fejedelmet.

Hűséges lelkének örök emléke az a 207 levél, melyet az idegen földön írt, s mely amellet, hogy becses adatokat szolgáltat Rákóczi életének utolsó fejezetéhez, jeles íróvá is avatja a derék Mikes Kelemen. Akár a hű embert nézem, akár a kedves tollú író: mindenképpen biztosította ő neve halhatatlanságát s megszerezte magának a késő nemzedékek szeretetét. Az ő életével való foglalkozás nem közönséges gyönyörűség, nevelő hatása, termékenyítő ereje mindig megmarad az időknek végéig.

1.

A keleti határon, rengeteg havasok alján van egy szép, nagy székely falu: Zágón a neve. Három oldalról erdős hegyek veszik körül a falut, mely egy háromágú csillaghoz hasonló fennsíkon fekszik. Mint egy gyönyörű kert, olyan Zágón, melynek legszebb pontján állott Mikes Kelemen szülőháza, tölgyes erdő közepén. Ennek a háznak romjait nemrég találták meg: sűrű bozótól eltakart domb alatt. Tölgyes erdő közepén állott hát a ház, melyben Mikes Kelemen 1690. augusztus havában született. A falu felett rengeteg fenyves erdők. A falu között a Zágón vize szalad. Körül erdő, bent a faluban is erdő: költői lélek kívánhat-e szebb helyet ennél?

Régi székely nemes család a Mikes család, de országos szerepet csak a 17-ik század elején kezdett játszani. Az egyik ág, a zabolai, idővel grófi rangra emelkedett. A mi Kelemenünk a zágoni ág sarjadéka. Apja, Mikes Pál, hű embere volt Thökölynek, de hűségéért szörnyen meglakolt: a császáriak kezére került, s Fogaras várában kegyetlen kínzásokkal végezték ki. Nem bizonyos, hogy melyik esztendőben esett Mikes Pál kivégzése, valószínűen 1692-95 között, s így Kelemen aligha ismerte édesapját. Néhány évig bús özvegységben élt az édesanyja, Torma Éva, azután férjhez ment Kövesdi Boér Ferenchez. Ebből a második házasságból egy leány- és egy fiúgyermek született. A leány korán elhalt, a fiú, József, később anyja tanácsára, ki anyai ágon a Huszár család sarjadéka volt, felvette a Huszár nevet, majd báróságot is kapott.

Nyolc-kilenc éves lehetett Mikes Kelemen, mikor édesanyja másodszor férjhez ment, de talán mondanom sem kell, hogy az anyai szív mélységes szeretetén ez a körülmény nem változtatott. Az a levél, melyet az édesanya később fiának Rodostóba írt s melyben hívja haza, közben meg minden követ megmozgat, hogy hazatérhessen az édes szülőföldre: megható bizonyosságai az anyai szív soha el nem múló szeretetének. Kitűnik e levélből, hogy az apját vesztett fiút féltő gonddal őrizte; ha csak a szomszéd faluba bocsátotta is, "micsoda bánatot nem vitt végbe érette". Úgy látszik, hogy édesanyja férjhezmenetele után sem érezte, hogy édesapja helyét mostohaapa foglalta el. Öregkorában szeretettel emlékezett meg a mostohaöccsével együtt töltött napokról, a "szürke lóról", a "fürjészésről", Huszár Józsefnek egy levele pedig arra emlékezteti az öreg bujdosót, hogy egyszer valami csínnyel nagyon megbántotta őt.

Gondtalan, szép gyermekkorra lehetett Mikes Kelemennek. Tíz-tizenkét éves koráig otthon, a falusi iskolában tanult, s akkor vitték Kolozsvárra, a jezsuita kollégiumba, zabolai Mikes Ferencsel együtt, kivel azonban, úgy látszik, nem volt jó barátságban. Három évig tanult a jezsuita kollégiumban, de a tanítás eredményével, mint későbbi leveleiből kitűnik, nem volt megelégedve. Akkoriban a latin nyelv tudása volt a fő, egyéb keveset fordítottak, s akik az iskolából kikerültek, ékesen beszéltek s írtak latinul, de egyéb tudományokból vajmi kevés ragadt rájuk. De ha keveset tanult a jezsuita kollégiumban, életének egy nevezetes fordulata ide fűződik: itt tért át a protestánsnak született Mikes a katolikus vallásra. Mostohaapja katolikus volt: nyilván ennek tulajdonítható az áttérése, aminthogy édesanyja, a protestáns Torma Éva is áttért. A protestáns fiúból buzgó katolikus lett: erre vall a kollégiumban készült Hit, Remény és Szeretet jelképes rajza, mellyel névnapi üdvözlésül gróf Petky Dávidnak kedveskedett s melynek hátsó lapjára azt írta latinul, hogy Petky Dávid lelki üdvösségéért háromszor gyón és áldozik, háromszor elimádkozza a rózsafüzért, négyszer testsanyargatást végez, ötször elmondja a lauretanumi és hatszor a Jézus nevére szóló litániát.

Tizenhét éves volt Mikes Kelemen, mikor II. Rákóczi Ferenc udvarába került. Nagybátyja, Mikes Mihály, ki Rákóczinak egyik tábornoka volt, ajánlotta be Kelement Marosvásárhelyen, 1707 tavaszán, midőn ott Rákóczit nagy ünnepségek közt a fejedelmi székbe ültették. Mint apród, vagyis "belső inas" lépett a fejedelem szolgálatába, s két év múlva lett "bejáró", vagyis belső palotaapród. Ebben a minőségében jutott a megnyerő külsejű ifjú a nagyfejedelem közvetlen szolgálatába. - Kolozsvárról csekély tudományt hozott magával, ráfért a pallérozódás, de itt erre bő alkalma is nyílt. Belekerült az udvari levegőbe, mely magyar és előkelő volt; érintkezhetett művelt emberekkel, s mert sok francia tartózkodott Rákóczi udvarában, bizonyára tanulgatott franciául, ébredezni kezdett lelkében a vágy: megismerkedni a francia irodalommal.

Nyilvánvaló, hogy a fejedelem udvarának nagy nevelő hatása volt az ifjú Mikesre, de a legnagyobb hatással, természetesen, maga a fejedelem volt reá. Mint óriási szálfá a rengeteg sűrűjéből, úgy emelkedett ki a fejedelem alakja az ő szemében. Csoda-e, ha az ifjú lelkét valósággal hatalmába ejtette Rákóczi fenséges jelleme, nemes önzetlensége, a maga javával nem törődő önfeláldozása, mikor az öregebbeket is, mindazokat, akik közelében élhettek, valósággal megbabonázta?

Földi istent látott ő Rákócziban, kiben nincs gyarlóság, ki maga a földre szállott tökéletesség. Ez az az ember, kiért ő kész tűzbe-vízbe rohanni; kinek - ő maga sem tudná megmagyarázni, hogyan - halálig tartó hűségre van eljegyeztetve. Akit ő kísér állandóan, nem a fizetésért, hisz sokszor nehéz sanyarúságokat kell szenvednie oldalán, - de kísér, mert nem tud elválni tőle. Kíséri, "nem mint az árny az utazót, csak jó időben". Behunyt szemmel követi a fejedelmet Lengyelországba, habozás nélkül Franciaországba, majd Törökországba, s bár sírva sír a szíve az édes anyaföld után, mint ahogy a hű kutyát nem lehet elverni gazdája küszöbéről, őt sem mozdítja el Rákóczi mellől sem honvágy, sem szegénység, sem semmiféle földi hatalom.

Mikes Kelemen igazi művelődése valóképpen Franciaországban kezdődik. Itt már bőséges alkalma van az olvasásra. Alkalma és ideje. Már nemcsak beszél franciául, de olvas is. Iskolai műveltsége nem eléggé alapos arra, hogy a régi, nevezetesebb francia írók műveibe merüljön, inkább könnyebbfajta regényeket, elbeszéléseket olvas, de foglalkozik történeti s egyházi művekkel is, amint az számos fordításából kitűnik. Akkoriban a franciáknál divatos volt az irodalmi műveknek levél formában való írása, s kétségtelen, hogy Mikes itt kedvelte meg ezt a formát, a divat hatása alatt írta meg törökországi életét levelekben, melyek igaz gyöngyei a magyar irodalomnak s melyek előkelő helyet biztosítottak nevének a magyar irodalom történetében.

2.

Az 1717-ik év október 10-én kötött ki Rákóczi hajója Gallipoliban. A bujdosók kis csapata közt ott van a hívek közt leghívebb: Mikes Kelemen. Férfikorának legszebb idejét éli: 27 éves. - Most még könnyen hívő lelke már közeledni látja az időt, midőn vége szakad a hontalanságnak. A török szultán háborúba keveredett Ausztria császárával, s bár, mire a bujdosók török földre lépnek, már folynak a békealkudozások, hiszi erős hittel, hogy a kötendő béke a bujdosók előtt megnyitja Magyarország kapuját: ráléphetnek az édes anyaföldre. Szabad lesz, teljesen szabad Magyarország, s mint szabad ország fiai, felejtik a múlt szenvedéseit. De ím, az erős bizakodás napról napra gyengül, a szép remények oszladoznak-foszladoznak, s a könnyen hívő lélek egyre gyanakodóbbá, kételkedőbbé lesz. Aprójára megfigyel mindent, mit lát, hall s csakhamar látja, hogy az ő ura csak eszköz volt a szultán kezében. A nagy reményések közt indult vállalkozás vége mi lett? - *Rodostó*. Még szép a szultántól, hogy a fejedelmet és a híveit nem adja ki a császárnak, és a kiadást sürgető követelésre azt válaszolja: inkább elveszti fővárosát, semhogy a vendégszeretetet meggyalázza.

A bujdosók tehát vendégek, akik azonban nem ott vesznek szállást, ahol nekik tetszik, hanem minél messzebb a hazájuktól. Ha már ki nem adta őket a szultán, ezt a kívánságot teljesíteni kellett: így kerültek túl a tengeren, Rodostóba.

A Rodostóba való hajózás fejedelmi személyt megillető dísszel esett meg, de a fejedelem és hívei szívesen elengedték volna a dísz, ha cserében Magyarországhoz közelebb maradhatnak. Sorsuk meg volt pecsételve. Előre látható volt, hogy Rodostóból nincs visszatérés. Élhetnek csendben, kényelemben, de hazájukat nem látják többé soha.

Gallipoli, Drinápoly, Bujukdere, Jenikő: ezek a bujdosók állomásai abban a három esztendőben, amit a rodostói számkivetettség előtt kétségek és remények között átszenvedtek. A jó Mikes naplót vezet, mindent pontosan feljegyez, hogy azután később levelek formájában írja meg Rákóczi és a maga drámájának utolsó fejezetét. Ezek a levelek mintegy kiegészítői Rákóczi önéletrajzának, amely Franciaországból való eltávozásával befejeződik. -

Mikesnek leveleiből ismerkedünk meg a fejedelem törökországi életének folyásával, és ezek a levelek világítják meg a hű Mikes kedves alakját, kiről e levelek nélkül talán csak annyi emlék maradt volna fenn, hogy volt Rákóczi hívei közt egy Mikes Kelemen nevű székely ifjú is... De, szerencsére, a levelek nem kallódtak el, s szinte napról napra nyomon kísérhetjük Mikest. Látjuk, halljuk őt.

Részt vehetünk gyér örömeiben, sűrű bajaiban. Megelevenül az ő tollán a nyomorúságos drinápolyi szoba, az ő szállása, melyben tíz hónapig sanyargott. Négy kőfal, azon egy fatáblás ablak, melyen a szél szélire, hosszára bejöhet: ez az ő "háza". Ha papirossal becsinálja az ablakot, az egerek és patkányok a papirost vacsorájukon elköltik. A bútort: egy kis fa szék, az ágy a földre terítve, s a szobát egy cseréptálban való kevés szén melegíti. De nem ő a legmértőbb a szánásra: a bujdosók közül tíznek sincs ily szállása, mint neki. Hát, akinek fatábla sincs az ablakán s a hó behull a földre terített pokrócra, mit ők ágynak neveznek! "Ilyen palotákban lakunk ám mi!"

És közben mindjobban foszladozik a hazatérhetés reménysége. Azt írja 1718. május 9-én: "Még most is elég biztatást adnak, de a mind füstbe megyén, és a hazánk fele való menetelünknek sok szép vigasztalása úgy eloszlik, mint a felhő. Kétségben kell tehát esnünk? Távul legyen. Bízunk, reméljünk, édes néném! az istenben, ha szinte minden bizonnyal tudnók is, hogy meg nem adja azt, amit kívánunk. A való, *nehéz Zágon nélkül ellenni*, nehéz minden esztendőben tizenkét hónappal a vállamat terhelni, és a házasságtól messze, vagy teljességgel elesni; ez mind nehéz és súlyos dolog, ugy-e, édes néném, de azért vagyunk keresztények, hogy bízunk."

Mielőtt tovább mennék, megjegyzem, hogy az "édes néném" képzelt alak.

Sokáig azt hitték, hogy valósággal élt Konstantinápolyban Mikesnek egy nőrokona, akihez e leveleit írta, de ma már kétségtelenül bizonyos, hogy Mikesnek a levélformához volt szüksége az "édes néném"-re, s hogy a leveleket sem akkor írta, amely időről azokat keltezte, hanem később, naplójegyzetei alapján. De ha képzelt alak is volt az édes néném, a Mikes tollán eleven alakká válik, oly nagy közvetlenséggel vannak megírva e levelek. Amíg olvassuk e leveleket, jólesik hinnünk, hogy élt e nő: s ez már az író Mikes Kelemen érdeme.

A szultán 1718 júliusában megkötötte a békét a "némettel" 24 esztendőre. A passzarovici béke ez, mely egyszerre megsemmisítette a bujdosók szép reményeit. Nem hazafelé, de a török főváros felé készülődnek a bujdosók. Augusztus 15-én keltezi (1718) Mikes utolsó levelét Drinápolyból, írván: "A békesség meglévén, itt már semmi dolgunk nincsen, meg is indítják holnap az urunkot a császári főváros felé. Már itt erősen rakodunk. Elég szekeret adtak számunkra, még többet, mintsem kellene: mert elítélheti ked, hogy minden portékámat felraktam egy kis szekérnek a negyedrésszére. Az én portékám pedig nem legkevesebb a többinél. Vannak itt olyanok, hogy tízen sem rakhatnak meg egy szekerecskét."

A szomorú karaván Bujukderében állapodik meg. Sátorok alatt tanyáznak, "mint az izraeliták". Aztán Jenikőben szállásolják el, ahol "a tengerparton csak dohányoznak suhajtozással". Szívesen mennének vissza a csalódott bujdosók Franciaországba, de "az udvar sem nem tiltja, sem nem javallja a fejedelem odamenetelét világosan, amelyekből kitetszik, hogy nem kívánja az odavaló menetelünket... De a fejedelmek között lévő atyafiság és barátság olyan, mint a nádszál; ha jól vagyon dolgoz, mind az atyafiság, mind a barátság fennvagy; ha pedig rosszul vagy, és reájuk szorulsz, csak azt mondják: nescio vos (nem ismerlek). Ez már rajtunk beteljesedett..."

Két esztendeig vesztegelnek Jenikőben. Végre megtudják, hol lesz az utolsó állomás. A neve Rodostó. Enyelgő hangon adja ezt hírül "nénjének" Mikes. Bízattja, hogy használják föl ezt a kis időt, gyakran lássák egymást s nevéssenek eleget. A nagy készület miatt ő ugyan gyakorta meglátogathatja, mert annyi portékája van, hogy fél óra alatt mindenét elrakhatja. - "Mi szép dolog - írja -, mikor az embernek minden gazdasága csak egy ágy, egy kis láda és egy asztal... Akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök? A való, hogy mi nekünk ketten, hárman, kik *mindenkor vele bujdosunk*, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. Az *erdélyi vér nem az adoméért szolgál, hanem a becsületért*, ha egy kis háladatlansággal fizetnek is, azt nem tekinti."

Bizony, ha *adoméért* szolgálta volna a fejedelmet, nem követi bizonytalan útjain. De szerette a fejedelmet, szerette példátlanul hű szeretettel, rajongással - s ez mindent megmagyaráz. Vallásos lelke megnyugszik a változhatatlanban, sőt, ha már Isten úgy rendelte, hogy nem láthatja többé szülőtte földjét, örül, hogy Rodostót jelölték ki végső állomásul; Rodostót, melynek vidéke felséges szép. Ahol van szállás is bőven mindenki számára, mégpedig kényelmes. Ő maga egy szolgálóval külön házban lakik, s a háznak még kertje is van. Kicsi, de kert. Csak egyet lép s már a mezőn van. Egy hónap múltán már kedves enyelgéssel írja: "úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejtetem Zágont. De tréfa nélkül, édes néném, mi itt igen szép kies helyt vagyunk. A fejedelemnek jobb lakóhelyt nem adhattak volna. Akármely felé menjen az ember, mindenütt a szép mező, de nem pusztá mező." Mulatságban vékony része van, mert a fejedelem valóságos klastromi életet él. De mégiscsak jut idő arra is, hogy el-ellátogasson Bercsényi uram házához. Bizony nem a vitéz generális vonzza ide Mikest, hanem Zsuzsika. Ki ez a Zsuzsika? Kőszeghy Pálnak, Bercsényi néhai titkárának árván maradt leánya, kit Bercsényi a házához fogadott s leányaként tart magánál. Ott-ottragad ebédre, vacsorára, s bár unalmas neki órák hosszát hallgatni a vén Bercsényiné elbeszéléseit, s gyakran azt sem tudja, miről beszél, de azért szívesen unatkozik ott, mert közbe-közbe szerét ejtheti a Zsuzsikával való társalkodásnak is.

Zsuzsika nem nagyon mutatós képű leány, de kedves. S nincs is itt más leány, őhöz illő. Csuda-e, ha Mikes szőni-fonni kezd egy szép álmot? Ha ez az álom valósággá lehetne! Ha a hontalanság keservét megosztaná vele egy hű lélek, egy szerető hitves!

Haj de hamar szertefoszlott ez a szép álom! Bercsényiné meghalt 1723 tavaszán, s még az év őszén Bercsényi uram feleségül vette Zsuzsikát. "Hol vannak a muzsikások? - írja Mikes 1723. október 15-én. - Fújják el a tehénhús nótát és vonják el a menyasszony táncát. Mindezekből elítélheti ked, hogy ma itt házasság lesz. De azt is jó megtudni kednek, hogy lakadalom nem lesz, és hogy csak száraz kortyot nyelnek a máli lakadalomban - talán a menyasszonynak sem leszen jobban a dolga. Elég a, hogy ma esküdt meg Bercsényi úr Zsuzsival két vagy három bizonyosság előtt, de azt is titkon. Elítélheti ked, micsoda örömben vagyon Zsuzsi. Aki is bizonnal megérdemli a grófné titulust, és az istennek iránta való rendelését lehet csudálni, aki is micsoda úton veszi gondviselése alá az idegen országban levő árvákat. Édes néném, azt is ehhez teszem, hogy mi jól vannak az olyanok, akiknek elég vagyon a ládájokban; mert Bercsényi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy vagyon módja benne. Mert üsmerek én olyat, ked is üsméri, hogy nagyobb szüksége volna a házasságra, mint Bercsényi úrnak, de non habet pecuniam. (Nincs pénze.) És nemcsak a búcsút járják pénzzel, hanem a menyasszonytáncát is."

Az esküvő után sokáig nem megy Bercsényi házához. Csak a hivatalos kötelesség viszi oda két hónap múltán: a fejedelem meglátogatja Bercsényit, s vele megy Mikes is, mint a fejedelem belső kamarása. Kedves meglepetés érte: Zsuzsika nemcsak szívesen fogadta, de még meg is pirongatta, hogy miért kerüli a házukat. Valószínű, hogy ez időtől kezdve ismét eljárogatott Bercsényi házához, bár erről nem emlékezik. Hamu alatt égő parázs volt ez időben Mikes szerelme, mely két év múltán újra föllobbant, hogy ismét, s most már örökre hamu alá kerüljön. Az öreg Bercsényi két évvel a természetellenes házasság után, 1725. november hó 6-án meghalt, Zsuzsika özvegyi sorba jutott. Azt hiszi a jó Mikes, most már semmi akadályja nincs, hogy egymásé legyenek. De, úgy látszik, Zsuzsikában erősebb a számítás, mint a szerelem. Mi valóképpen Mikes Kelemen? Szegény bujdosó. A fejedelem belső kamarása ugyan, de vajon mi sors vár rájuk az idegenben, ha meghal a fejedelem? Kötheti-e sorsát Mikes bizonytalan sorsához? Köthetné s kötné is, ha szeretné igaz szerelemmel. - Ám az ő részéről ennek a szerelemnek nyomát sem találjuk Mikes leveleiben. A fiatal özvegyre ezer aranyat hagyott Bercsényi és grófi címet. - A következő évben (1726-ban) az özvegy már készülődik Lengyelországba.

"Valamennyi portékáját látom, hogy a ládában teszi, mintha annyi kést verne a szívemben - írja Mikes. - Tudom, hogy ked azon nem törődik a ked kegyetlen szokása szerint: de legalább egy kevéssé szánjon ked, ha nem bánja is. *Én eleget vagyok azon, hogy megmarasszam.* Gondolom, hogy talám a szíve is azt tanácsolja néki, de az elméjét nem nyerhetem meg: mert a szeme hozzászokott tele ládákat látni, az urának pedig az erszénye sokkal kövérebb volt, mint az enyim. Ő, ha engemet cirókál is, de jövőre néz, - az ezer aranyat, amelyet hadtak néki, félti, hogy idő előtt el ne keljen. Tudja, hogy én ahhoz semmit sem tehetek, látja, hogy minden szerencsém, jószágom jégre vagyon építve. Azért nem a szívtől, hanem az elmétől kér tanácsot: mit szólhatok ez ellen? mert az bizonyos, hogy az okosság jobb tanácsot ad nekünk, mint a szívünk: mert a szív csak a jelenvalót suhajtja: az okosság pedig a jövőről is gondolkodik. A mi mostani állapotunkban pedig arról igen kell gondolkodnunk, és nekünk bujdosóknak inkább, mint másoknak, kik jószágokban születnek, amelyeket csak a halál vesz el tőlük.

És így semmit nem szólhatok a Zsuzsi szándéka ellen; mert amint a francia példabeszéd mondja: kinek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában: az én fazakamban pedig *semmi hazamenetelre való reménységem nem fő*. - Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje? Még eddig ezt a mondást nem ízelítettem meg, hogy »végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények«. Akiknek tetszik, kövessék, nem bánom, de mások se bánják, ha nem követem."

Egy nemes léleknek Isten rendelésében való megnyugvása beszél hozzánk e sorokból. Nem vádolja szerelme tárgyát, de sőt igazat ad neki. Nem kívánhatja tőle, hogy a maga szerencsétlenségén kívül az övét is viselje. Úgy volt megírva a Végzet könyvében, hogy szegény bujdosó maradjon a sírig, s ő ezt a kegyetlenül ráért sorsot férfias lélekkel viselte.

Lelkét teljesen betölti a nagy fejedelem iránt való hűség; az ő életének már nincsen más célja: szolgálni halálig a fejedelmet.

Édesanyja minden követ megmozgatott, hogy kegyelmet eszközöljön ki számára. - Az 1717-es országgyűlés, mint a többi bujdosót, Mikest is száműzte, örökségétől megfosztotta. De egyik-másik bujdosó kegyelmet kapott, s szerencsét próbált Mikes mostohaapja, Boér Ferenc is, 1719-20-ban Károlyi Sándornál, a volt kuruc vezérnél, aki bízta is, hogy kieszközli számára a kegyelmet, s visszaadatja elkobzott jószágát. Majd meghalt Boér, s most a másodízben is özvegyi sorra jutott Torma Éva indult meg fia dolgában. Levelet írt 1720. május 12-én Károlyi Sándornak, s az anyai szív szeretetével mentegeti fiát, bizonyítja ártatlanságát. Hisz csak 17 éves volt, mikor kivették a kolozsvári kollégiumból, az ő tudta s akarata nélkül, s adták Rákóczi udvarába, aki kivitte idegen országokba. Igaz, hogy a gyermek kapott "a külső cífraságon", de nem rossz szándékból követte Rákóczit, ezért nem érdemelte meg a számkivetést.

Úgy látszik, Károlyi azt válaszolta az anyának, hogy nem elég, ha ő kér kegyelmet a fia számára, a fiúnak is kell azt kérnie. Írt is az elkeseredett szívű anya Rodostóba, mégpedig 1722. december 22-én. A levél Kolozsvárt kelt s azt írja benne többek közt: "Engem tudósíts, a gráciát mindjárt megszerzem; de míg kedvet nem látom s akaratodat, addig semmiben nem munkálkodhatom; mivel azt mondták, hogy addig nem szereznek, míg nem tudják, van-e kedved vagy nincsen? Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő múlva sem látsz, mert a sok mindenféle keserűség meggyőzött. Bárcsak az én halálom előtt való látásodban örvendeztetne meg engemet az én Istenem! Azért az ő felsége hűségére igyekezzél bejönni. Ifjúságod virágát mi haszna ott eltöltened, *egy emberbe reménységedet vetned*: ha meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágodat mind másnak adták, én semmit sem bírok benne. Jobb az magad hazájában lenned, hogyses az idegenek között!"

Mit válaszolt Mikes az édesanyjának, nem tudjuk, de bizonyos, hogy kegyelemért nem folyamodott. Nem, jóllehet valósággal epedett a szíve szülőföldje után. De szíve epedését, az erős honvágyat legyőzte megható hűsége a fejedelem iránt.

Amellett, hogy végtelenül szerette a fejedelmet, a becsület sem engedte, hogy elhagyja azt az embert, ki hozzá mindig kegyes volt; elhagyja most, a bús számkivetettségben, mikor legnagyobb szüksége volt rá a betegeskedő fejedelemnek. Édesanyja levelét halálig őrizte, s hogy mily mély hatást tett rá e levél, megható bizonyossága az a néhány sor, mit alája írt: "Óh édes Jézusom, hálákat adok szent felségednek, hogy annyi sok bujdosásom után árva szolgálódnak megadtad levelét látnom!"

Áldassék a te szent neved, hogy még megtartottad szegényt! Tartsd meg dicsőségedre tovább is és add meg, édes teremtm, árva szolgálódnak azt a vigasztalást, hogy még ez életben láthassam és dicsérhessem szent nevedet vele együtt, - ha ez a te akaratod; a másban pedig örökké imádhassuk szent felségedet szent országodban."

Isten nem adta meg Torma Évának azt a vigasztalást, hogy fiát keblére ölelhesse, a fiúnak, hogy csókolhassa az áldott kezeket. Isten úgy rendelte, hogy társtalanul, hazátlanul élje életét, utolsónak hagyva őt, az öreg embert, a bujdosók közül. Nyilvánvaló, hogy volt egy rövid időszak életében, midőn Kőszeghy Zsuzsikának is része volt Rodostóban való maradására. De ím Zsuzsika elutazott Lengyelországba, ő meg marad tovább is a fejedelem mellett. Időnként még leveleket váltanak, aztán a levelek is elmaradnak... Hatvanéves ember volt már Mikes Kelemen, mikor Jaroszlavból levelet kapott özvegy Kajdacsy Péternétől. Ez a levél özvegy gr. Bercsényi Miklósné 1750. március 21-én bekövetkezett halálát közölte az ősz Mikessel, aki akkor már egyedül hallgatta "tenger mormolását, tenger habja felett futó szél zúgását, egyedül, egyedül, a bujdosók közül, nagy Törökországban"...

3.

Ha volt valami vékony reménysége Mikesnek, hogy meglátja valaha szülőföldjét, az is szertefoszlott a nagy fejedelem 1735. április 8-án bekövetkezett halálával. A hű ember állandóan ott van kedves ura mellett, szívszorongva látja erejének hanyatlását. Mióta Bercsényi elköltözött Rodostóból, egyhangú, szomorú volt az élete, egyik nap alig különbözött a másiktól: valóságos kolostori életet élt a fejedelem, óráról órára meg volt szabva a napi teendő, s Mikes nagy lelkiismeretességgel végzé hivatalát. A kolostori életnek vége lett Rákóczi halálával, de még szomorúbb következett utána: az árvaság. "Az Isten árvaságra teve bennünket - zokogja végtelen fájdalmát Mikes -, és kivéve ma közülünk a mi urunkot és atyánkot"... Olyanok, mint a nyáj pásztor nélkül. "Rendszerént - írja 1735. május 17-én - mennél inkább távozik az ember a keserúséget okozó októl, a keserúségnek súlya annyival inkább könnyebbedik, és az idő lassanként mindent elfelejtet velünk. És mennél távolabb legyen az ember valamitől, annál kisebbnek tetszik. De itt nem úgy van; mert úgy tetszik, hogy nevededik és nem kisebbedik az urunk után való keserúségünk. Mert hovatovább jobban észrevevessük, hogy micsoda atyánkat vesztettük el, és hogy micsoda pásztorunk hagyott el."

Ugyane levelében írja, hogy a porta megkérdezte őket: kívánják-e, hogy a fejedelem nagyobbik fiát ide hozzák. Erre mind ráállottak. Aztán a porta tíz tallért rendelt napjára, hogy azt osszák fel ama magyarok közt, kik a fejedelmet szolgálták. Ők azonban erre nem állottak rá, mert a fejedelemnek sok régi idegen szolgálja is volt. Azt határozták, hogy mind, magyarok és idegenek, kik továbbra is itt maradnak, éljenek ebből a pénzből, míg a fejedelem fia megérkezik. És még egy nevezetes eseményt ad hírül e levélben: "eddig csak belsőképpen voltam magyar, vagy székely; de már külsőképpen is; mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst".

Akármerre fordul, mindenütt azokat a helyeket látja, hol Rákóczi lakott, járt és beszélt velük. "Most pedig azokat a helyeket csak pusztán látom és azok a pusztá helyek keserúséggel töltik be szíveinket. Elhagyattattunk jó atyánktól és könnyhullatással vigasztaljuk árvaságban való maradásunkat."

S nem elég ez a szomorúság, még attól is kell félnie, hogy az egész ház gondja reá szakad, mert Sibrik, az udvarmester betegsége nehezebbedik minden nap. Türelmetlenül várják az ifjú fejedelem megérkezését. A tíz tallér éppen az életre elég, fizetés ebből senkinek sem jut. De levél jön az ifjú fejedelemtől, amelyben "szép ajánlásokat" teszen neki. Ám ő már sokat csalódott, s bizalmatlanul fogadja a szép ajánlásokat. Csak füstbe ne menjenek! Ki tudja, micsoda természetű? "Az atyja ugyan nagy reménységgel volt felőle, csak meg ne csalta volna magát. Én semmi ítéletet nem teszek felőle, meglássuk, mikor eljő. Az Isten segítségével azt feltettem, hogy úgy adom kezeiben minden jószágát, amint az apja hadta. És, ha lehet, az igazságot előttem viselem, hogy mindenekről számot adhassak; nem azért, hogy kedvét találjam, hanem azért, hogy Isten áldása legyen rajtam."

A bujdosók kicsiny seregében is vannak irigy emberek, s a hű ember el van rá készülve, hogy befeketítik majd az ifjú fejedelem előtt. De az ő lelkiismerete tiszta, nyugodt lélekkel várja a napot, melyen a fejedelem két fia megérkezik. Mert azt hitték, eljő mind a kettő. De csak az idősebb, József érkezett meg, 1736. december havában. Már az első találkozás alkalmával nem tett jó hatást reá Rákóczi József. Úgy vette észre, hogy "haragos". De azért örül, legalább a sok bajtól megmenekedik. Mert közben meghalt Sibrik, s a háztartás gondja egészen reá nehezedett. A személyzet nem akart engedelmeskedni, nem akarta elismerni őt fejének. Voltak, kik azzal rágalmazták, hogy a fejedelem vagyonát magánál tartja. (Hogy mi csekély vagyon maradt a fejedelem után, azt megírja egy levelében Mikes, s közöltem is a levelet Rákóczi életrajzában.) Csakhamar kiderült, hogy az ifjú fejedelem, kit vigasztalásukra vártak a bujdosók, szomorúságukra jött. Azt a szép rendtartást, mit apja szabott volt, harmadnap felfordítá, s "csak a nagy rendetlenség ködje" szállotta meg házukat. "A rendet nagy rendetlenség követte; az okosságot a hebehurgyaság; a kegyességet a harag és az idegenség, úgyannyira, hogy harminc esztendőől való bujdosásunk oly súlyosnak nem tetszett, mint már ez a három hónap. Most suhajtjuk leginkább a mi megholt urunkot; mert szomorúan kell néznünk az atyja és a fia között való nagy különbséget. De már ebben benne vagyunk."

"Mihent ide érkezett - írja tovább Mikes -, az atyjának minden jószágát híven keziben adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam; mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban; de becsületem megsértésére valót semmit nem talált. Ezt nekem maga is megvallotta." Ezt megvallotta s ezzel meg kellett elégednie a hű embernek, még csak "Isten fizessét sem mondott" azért, hogy jószágára, cselédjeire gondot viselt!

Most egyszerre eszébe jutott a bölcs fejedelem jövődölése: "Sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz!" Mert volt egyszer, egyetlen egyszer Mikesnek kellemetlen jelenete az öreg fejedelemmel. Egy számadás alkalmával, a fejedelem valami csekélységre megjegyezte, hogy drágán fizették meg, s inkább nem is kellett volna azt megvásárolni. Az érzékeny lelkű Mikes azt hitte, hogy a fejedelem kételkedik az ő becsületében, s felindultan válaszolta, hogy, ha kételkedik benne, vásároltasson mással. A fejedelem semmit sem szólt, csak elfordult Mikestől. Másnap a fejedelem, mikor bement hozzá, egy szót sem szólt Mikeshez. Aztán nem szólt hozzá a következő napon sem. "Az már nekem nehéz volt - írja Mikes -, mert megismertem ostoba cselekedetemet. Harmadnapján már nem tűrhettem, bemegyek utána az íróházba, ott eleibe borulok és könnyes szemmel csókoltam kezét és kértem bocsánatot. Erre az a ritka nagy ember megölelt és mondja: »Megbocsátok neked, - sokszor eszedbe jutok neked, ha meghalok, - sokszor megemlegetsz engemet, de akkor késő lesz.« Ha akkor sírva hallottam ezeket a szokat, most könnyes szemmel jutnak eszembe. Be is teljesedtek."

4.

Mi történt? Megszakadnak a rodostói levelek, s több levelet Csernavodából meg Vidinből keltez Mikes a képzeletbeli nénének. Az történt, hogy az orosz és a török közt kitört a háború. Károly császár, mint a cár szövetségese, belekeveredett a háborúba, s ezzel megszegte a passzarovici békét. A porta érkezettnek látta az időt, hogy kihasználja a bujdosókat. Azt hitte, hogy a Rákóczi névvel zavarokat támaszt Magyarországon s ezzel gyengíti Károly császárt, ki III. Károly néven Magyarország királya volt. Mikesnek nem tetszik a dolog, mikor hallja, hogy az ifjú fejedelmet Konstantinápolyba rendelték. Sóhajtván kérdi, vajon mit csinálna most a szegény fejedelem, ha élne? Mert sokszor hallotta szegénytől, hogy "nem kívánja a portának a némettel való hadakozását; mert irtózik a törökkel való hadakozástól, és hogy inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben. Elég a, hogy mi bémegyünk, Isten tudja, mire."

Az ifjú fejedelem elment Konstantinápolyba. Kísérte Mikes is. Már Erdély trónján látta magát a hiszékeny ifjú s hetykén mondotta: "Nem halok én itt meg, mint az apám!" A jó Mikes pedig azt gondolta magában: "talán még Erdélyben sem".

Az ő tapasztalt esze jól látta, hogy csak ijesztgetésnek használja őket a porta. Hogy úgy bánnak velük, mint a gyermekkel. A porta azt gondolja, hogy "mihent Vidinbe érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jó. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most, hogy hozzánk jön valaki, Isten ne adja."

Az 1738-ik év január havában kapta meg Rákóczi József a szultántól az atnamét, melyben elismeri Erdély fejedelmének, ő meg viszont hűsége kötelezte magát. Aztán elindult az ifjú fejedelem a dicstelen, megalázásokkal, keserű csalódásokkal teljes útra. Március havában érkeztek meg a Mikes által nagy falunak nevezett Csernavodába. Innét a fejedelem Mikest Bukarestbe küldötte, köszönteni Konstantin vajdát, aki "nagy becsülettel és nagy pompával fogadta" őt. Bukarestből Csernavodába visszatért Mikes, s épp akkor kapta a fejedelem a nagyvezér levelét, melyben 30-40 ezer embert ígért neki. De Mikest nem téveszti meg a nagyhangú ígért. Az a rendelet, hogy Vidinbe kell menniök.

Mire? Hát elmennek Vidinbe, hol nagy ünnepléssel fogadják. Szomorú vigasságnak nevezi ezt az egész vállalkozás iránt bizalmatlankodó Mikes. A nyár folyamán megérkezett a nagyvezér, s Rákóczival együtt elmentek Orsova alá.

Innét Rákóczi fölkelésre szólította a magyarokat. A szózatnak semmi visszhangja nem támadt. Ellenben Károly császár díjat tűzött ki Rákóczi fejére. Orsovát bevették, s ezzel vége is volt a dicstelen vállalkozásnak. Erdélybe nem mennek, s Mikes, kinek a szíve úgy eped a szülőföld után, örül, hogy Erdély helyett Vidinbe fordulnak vissza! Inkább ne lássa hazáját, semhogy a török végigrabolja! A nagyvezér a leglealázóbb módon viselkedett az ifjú Rákóczival. Hitegette, hogy majd bizalmasan tárgyal vele, de a kitűzött időben sohasem fogadta. Megérkeztek Vidinbe, s ott egyszerűen faképnél hagyta.

Nem volt elég a keserű csalódás, a betegség is meglepte az ifjú fejedelmet. Titkolta a betegségét, pedig arca összeesett, teste felpuffadt. Aztán jött a rendelet, hogy Csernavodán kell telelniök, ezen a mocsaras, egészségtelen helyen. A Dunán utaznak Csernavodába, elhaladnak Nikápoly mellett: itt szakad a Dunába az Olt folyó. Az Olt, az Mikes szép hazájának a folyója! "Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül: mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét harmincegy esztendőtlől fogvást vagyok kirekesztve" - sír fel Mikes szívében a honvágy.

Harmincegy esztendeje! S reménye sincs már, hogy rálépjen e földre.

A fejedelem súlyos betegen érkezett Csernavodára. Bizalmatlan mindenki iránt. Indulatos, szeszélyes, senkit sem akar megtérni a közelében. Mindenkit eltilt magától, még a borbélyait is. A cselédeket elküldi a szállásáról. Az utolsó napokban eresztí maga mellé Mikest. A boldogtalan fejedelem 1738. november 10-én kiszenvedett. Éppen 38 éves volt. Mikes elsíratja őt is. Gyöngéden, kíméletesen ír a haláláról. "Ebben a fejedelemben ami fogyatkozás volt - írja -, nem a természettől volt, hanem a neveltetéstől. Esze szép volt, szíve jó. De a haragról soha meg nem intették. Noha az mindjárt elmúlt, de gyakorta jött elé. Se azt néki nem tanácsolták, hogy kívánja magát szerettetni másokkal. Egyszóval, ha az atyja nevelhette volna, mind más természetű lett volna."

Tehát: ismét fő nélkül maradtak a bujdosók. Az ifjú fejedelem halála után meghalt még valaki a bujdosók közül (név szerint nem említi Mikes), s mélabúsan mondja: nemsokára nem is lesz szükségük főre, amennyin maradtak, egy szilvafának is elférnek az árnyékában... És folytatja tovább ezen a mélabús hangon, melyből kisír az önvád hangja is: "Aki minket teremtett, annak légyen meg akarátja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról. De, kedves néném, mink voltunk-e első példák? Bizony nem. Mi tanultunk-e másokon? Nem. Mások fognak-e tanulni rajtunk? Nem. De miért? Mert mindenkor egyféle okok vezették, vezetik, és vezetni fogják az embereket az olyan állapotra, mint amelyben mi vagyunk. Hanem csak a léssen szerencsésebb, akit az Úr mintegy fogságba tesz a maga jószágában. Mert énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet. Noha a mennyei atyám előtt más okból kellett elhagynom. Imádnom is kell rendelését."

Megindult szívvel olvassuk a nemes lélek e vallomását. Ha semmi egyéb: e vallomás a legnagyobbak közé avatja Mikes Kelement. Az önzetlen hűségnek örök időkre szóló emléket állított ez egy sornyi vallomásában.

5.

Rodostó második hazája lett a bujdosóknak, s ha már nem borulhattak az édes anyaföld kebelére, szerettek volna visszajutni ide. Ám egyelőre a porta másként rendelkezett velök. Az ifjú fejedelmet, bár végrendeletében azt kívánta, hogy édesatyja mellé temessék, Csernavodán temették el, az ottani görög templomban. (Csak később helyezték a holttestet az apa holtteste mellé.) A porta összeíratta a fejedelem holmiját, melyre Mikes ügyelt eddig, mindent lepecsételtek, Mikes pedig más szállásra költözött. Várta a további rendelkezést. Az árván maradt bujdosók feje Csáky lett, s úgy őt, mint Zayt és Mikest a porta a magyar határszélekre rendelte, nevezetesen Vidinbe, Kocsinba, és Jászvásárba. Valószínűen az volt a feladatuk, hogy az erdélyi és magyarországi elégedetlenekkel érintkezzenek. Hogy Mikes, kit Jászvásárba rendelték, mit csinált, arról nem emlékezik leveleiben. Ha már Rodostóba nem mehetett, örült, hogy elhagyhatta a mocsaras Csernavodát, s útjában, ha Erdélyt nem is láthatja meg, "de meglátja a köpenyegit, mert az erdélyi havasok mellett" mennek el. "Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza vizéből..." Így enyeleg a jó Mikes, de szomorú enyelgés ez. Mely rettenetes fájdalmat okozhatott szívének, midőn elment az erdélyi havasok mellett, melyeknek túlsó oldalán rejtőzik Zágon és ő nem mehet oda! Vajon áll-e még az ősi ház? Kik a lakói? Ha bár találkozónék valakivel útjában, hazájabelivel, ki hírt hozhatna szülőföldjéről! Ez a reménység izgatja, mikor útra kél, kíséri egész útjában. Ez a remény is csalóka volt.

Bukarest volt az első állomása, hol a havasalföldi vajdával kellett találkoznia. Pompával fogadták, volt a fejedelemnél, s az ő hintáján folytatta útját Jászvásárba. A vajda katonái kísérték a hintót, de kellemetlenül érezte magát. Attól tartott, hogy osztrák katonákkal találkoznak, s nem kedve szerint kerül haza a hosszú hontalanság után. Szomorú, keserves egy út volt ez. Oly közel Zágonhoz és nem mehet haza! "Az Úr befödözte előttem az odavivő utakat", sóhajtja bús megadással.

Aztán megérkezett Jászvásárba. Ott bőven ellátták ugyan mindennel, de majd megölte az unalom. "Amiért ide küldöttek, az, látom, hijába való lesz" - írja Mikes, de azért nem mozdulhat Jászvásárból, jóllehet nagy volt a felfordulás a városban a muszka sereg közeledése miatt. Otthagytá volna Jászvásárt, de ehhez a hoszpodár engedelmé volt szükséges, az pedig egyebütt volt a seregével. Közben a muszka sereg megveri a moldvait, a lakosság esze nélkül menekül Jászvásárból, s most már Mikest is útjára eresztik. Nagy aggodalmak közt utazott vissza, de egész útján senkivel sem találkozott. "Mintha csak én lettem volna egyedül az egész országban, vagy mintha az egész föld elszaladott volna előlem." Szerencsésen megérkezett Bukarestbe, hol a vajda olyasvalamire akarta rávenni, amit Mikes "becsületével és nemzetségével" nem tartott összeegyeztethetőnek. Ezzel elvesztette a vajda kegyét, s meg kellett szenvednie becsületességéért. Pénze fogyatékán volt, s ez nem elég: súlyosan meg is betegedett. Az 1739-40-iki telet betegen, fűtetlen szobában sanyarogta át, nagy nélkülözések közt.

Csak májusban hagyhatta el Bukarestet, hová időközben megérkezett Zay "úrfi" is. Itt, Bukarestben halt meg egyik bujdosó társuk, Pápay, a nagy fejedelem követe. Mikessel együtt jött volt Bukarestbe az akkor már súlyos beteg ember, hogy ott gyógyíttassa magát. Gyógyulás helyett halál várt itt reá. Most már csak négyen voltak mindössze még azok közül, kik a nagy fejedelemmel együtt bujdosnak Törökországba. Méla kedvvel indul vissza Rodostóba, "a megunt s mégis kedves városba és szomorú lakóhelyre". Június 27-én értek oda. Többé nem is hagyta el Rodostót.

A porta tovább is gondoskodott arról a néhány emberről, kik Rákóczival kibujdosnak vagy később szolgálatába szegődtek. De Mikest most erősebben elfogja a honvágy, mint valaha. Az ő itten való életének nincs célja már. Befejezte fenséges hivatását. A bujdosók szívét újabb reménység dobogtatja meg: III. Károly meghalt, s leánya, Mária Terézia lett Magyarország királya. Folyamodnak kegyelemért. S bizakodnak, hogy megesik rajtuk az ifjú királynő szíve. Hisz ők már öreg, ártalmatlan emberek: miért ne bocsátanak haza? Miért ne engednék meg, hogy az édes anyaföld porával egyesüljön poruk? Keservesen csalódtak. A királynő azt mondta, mikor elejébe terjesztették a kegyelemkérő levelet: "nec nominetur in nobis!" (Ne is említsék előttünk!) A jó Mikes keserű gúnnyal írja 1741. szeptember 15-én: "Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet folytatkozására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, sem számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tiszttségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket. A gazdasszony zsimbelődését nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nekik." A vallásos lelkű ember megnyugszik sorsában, s több próbát nem tesz a szabadulásra. Éli tovább az egyforma életet, ameddig Isten élni rendelte. "A ma olyan, mint a holnap, a holnap is csak olyan lesz, mint a ma volt." Ez az egy mondat fejezi ki az ő élete folyását.

Gyérülnek a levelei, majd abbahagyja: nincs már mit feljegyezni a naplójába. Lelke elmerül a vallás-erkölcsi könyvek olvasásában, s hogy meg ne ölje az unalom, azokat fordítgatja magyarra. Már 1724-ben fordította *Az ifjak kalauza az Isten útjában* című ifjúsági munkát, s e munka hatása látszik meg ama törökországi leveleiben, melyekben az erdélyi nemes ifjak és leányok nevelésével foglalkozik, mégpedig nagyon elítélően. Egy egész sereg francia munkát fordított le ezen kívül, java részét a 40-es években, mikor "egyik nap olyan volt, mint a másik", vagyis nem történt semmi. Összesen 12 vallás-erkölcsi munkát ültetett át franciából magyarra, egyiket-másikat bővítve is a maga gondolataival, de mind e munkák kéziratban maradtak, nyomtatásban sohasem jelentek meg. Valóképpen arra valók voltak, hogy a hontalan ember lelkét elfoglalják. Sokkal több figyelmet érdemel a *Mulatságos napok* című munka, mely regényes, kalandos francia elbeszélések gyűjteménye. E könyv eredetijét valószínűen még Jenikőben kapta Bonnac márkától, kinek házában gyakran megfordult s kinek könyvtárából sok könyvet kapott olvasásra. Törökországi leveleiben is többet felhasznált e francia munkából, mígnem 1745-ben hat elbeszélést külön is lefordított, illetőleg átdolgozott. A mese színhelyét Franciaországból az ő kedves hazájába, Erdélybe tette át. De ami őt mint íróttal halhatatlanná tette: a *Törökországi levelek*. E levelek közt a legutolsó 1758. december 28-ról van keltezve, de már az ötvenes évekről vajmi kevés levele van. Az 1757-ik év december 29-én siratja el Csákyt, Rákóczi utolsó generálisát, ki 81 esztendősen halt meg. Ekkor ketten maradtak "Zay úrfival". Ők a legutolsóak, őket hagyta legutoljára az Úr Isten - "mire? meddig? ő tudja". Az 1758-ik év október 22-én meghalt Zay úrfi is. "Az Isten azt is kivevé a bujdosásból... Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amaszt előre; mert egyedül maradván, nekem kell kimenni az áldozatra. A Csáky úr halála után - írja, tovább - Zay urat tette volt a porta a magyarok fejévé, akik ebben az országban vannak a császár protekciója alatt. A szokás szerint engem tettek bászbuggá (nemzetségfővé). Mert azt jó megtudni, hogy akik ebben az országban az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam. Hanem akik most velem vannak, azok újak. Micsodás a világ! Mennyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt, és vagyon mindnyájunkkal. Egész prédikációt csinálhatnék a siralomnak völgyében lévő változó életünkről. Amely változást mindaddig próbáljuk, valamég az örömek hegyére nem megyünk."

"Vagyon immár egynéhány napja, hogy ide visszaérkeztem. Mit rendel az Úr ezután felőlem? az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lennie. És boldog az, aki nem az Urnak, hanem az Urban hal meg. Annyi hosszas bujdosásom után kell-e mást kívánnom annál a boldogságnál?"

"Az első levelemet, amidőn a nénének írtam, huszonhét esztendősen voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből ki veszek 17 esztendőt, a többi a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom, mert az Isten rendelésiben nincs haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a bűntől, mind a telhetetlen kívánságtól. Ámen."

Ámen... A vallásos lelkű ember elkészült a halálra, nyugodt lélekkel várja az órát, melyben leszáll érette a halál anyyala.

Erre az órára, a megváltás ez órájára még három évig kellett várnia. Nem láthatta meg hazáját, de egy nagy öröm mégis érte élete alkonyán: engedelmet kapott arra, hogy erdélyi atyjafiaival levelezhessen. Már nem féltek tőle. Egyedül volt, egyedül. Megifjodik a lelke, hogy bár levélben, az atyjafiaival társalkodhatik. Minden levelet csak a konstantinápolyi osztrák követség engedelmével küldhet el, de mindegy, csakhogy végre írhat levelet. Felkeresi levelével gróf Mikes Istvánt, ki akkor született, amikor ő "kijött a hazából". Kérdezősködik az atyafiakról. De Mikes István tartózkodva, óvatosan válaszol, mert onnét is csak hivatalos engedelemmel mehet a levél, s az öreg Mikes nem is ír többet István grófnak. Annál sűrűbben levelez mostohaöccsével, Huszár Józseffel. A lelke, mióta Huszár Józseftől levelet kapott, állandóan otthon jár. Folyton utazik haza képzeletben, "ezt az utazást napjában gyakorta véghez viszi igen kevés költséggel és fáradsággal", írja kedves enyregéssel. Azt a levelet, melyet édesanyjától 1723-ban kapott, elküldi öccsének, nehogy az ő halála után méltatlan kézbe kerüljön. Lelke visszakalandozik a múltba, az édes gyermekkorba. Felelevenednek a gyermekkori emlékek - jaj, ha hazamehetne, ha köztük lehetne! Aztán ajándékokat küld. Könyvet, az ő munkáját, kéziratban, gyűrűbe és pecsétbe való köveket, három kígyónyelvet: "az egyiket az ángyomasszonyoknak, a kettőt a két húgomnak. Legyetek okosak, mint a kígyók, és együgyűek, mint a galambok." És hozzáteszi tréfálkozva, hogy az asszonyoknak küld tyúkot, kakast, foglyot, gerlicét, s ezt mind - levélben. A köszönetet akkor várja ezekért, mikor az ajándékot veszik.

Huszár József biztatja egy levélben: kérjen kegyelmet. Erre a levélre írt válaszában már nem tréfálkozik. Bús lemondással írja, hogy ő már ezt megpróbálta, de hajh, Törökországból nincs szabadulás. Az irgalmasságnak kapuja érdeme szerint bezáratott előtte. Vegyenek példát róla, tanuljanak az ő sorsán... Ő azonban megnyugszik Isten akaratában.

Minden leveléről azt hiszi, ez az utolsó levele. És csakugyan már el is indult érte a halál angyala. Rodostóban kitört a pestis, meglepte az öreg bujdosót is, s negyednapra, 1761. október 2-án kiszenvedett. A Hortus Hungarorumban, a nagy fejedelem kertjeinek egyikében temették el, de itt sem talált örök nyugalom: 1830-ban a temetőt kiásták, a halottak csontjait új temetőbe, közös sírba temették... Székely honfitársai újabb időben szerették volna hazahozni a szent hamvakat, - de meg kellett nyugodniuk a fájdalmas gondolatban, hogy e hamvak sohase egyesüljenek az édes anyaföld porával. Az ő hamvai elvegyültek mások hamvaival, idegen földnek porával, emléket csupán szívünkben emelhetünk neki - állíthatnánk-e jobb helyen?

6.

Hogyan kerültek haza Mikes *Törökországi levelei*? Bizonyos, hogy Mikes e művét meg akarta jelentetni nyomtatásban; hogy nem csupán a maga multságára írta azokat. De a halál megakadályozta abban, hogy a leveleket hazaküldhesse. A nagy értékű kéziratot Rákóczinak egy Horvát István nevű vén szolgája őrizte, ez adta át 1786-ban Szelim travniki pasa Mészáros nevű szolgájának, ki szolnoki fiú volt. Szelim Mészárost Bécsbe küldötte bevásárlások végett 1786 végén, s ott Mészáros megismerkedvén a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőjével, Görög Demeterrel, a kéziratot neki ajándékozta. A kézirat Görögtől Kulcsár István kezébe került: ő adta ki a leveleket 1794-ben Szombathelyen. Valószínű, hogy Mikes egyéb kéziratai is Mészáros útján kerültek haza. A *Törökországi levelek* megjelent tehát 1794-ben, de alig vették észre, és jó sokáig nem látták benne a nagy történeti és irodalmi értéket.

Csak a 19-ik század második felében fedezték fel, tehát több mint félszáz évvel a megjelenése után. Toldy Ferenc, irodalom-történetírásunk atyja az, ki a levelek második kiadását rendezte 1861-ben, az eredeti kéziratok alapján. Ő állapította meg, hogy a kézirat Mikes keze írása, sőt azt is, hogy Mikes valóban élt. Mert sokan voltak, akik kételkedtek a létezésében... Toldy megállapította azt is, hogy a gróf P. E betűk alá rejtett "néne" - sohasem élt. Hogy eredetileg naplójegyzetek voltak: ezeket írta meg levelek formájában Mikes, a franciáknál akkor divatos irodalmi szokást követvén.

Toldy Ferenc kiadásában indult diadalmas útjára a *Törökországi levelek*, s Mikes Kelemen egyszerre belépett a halhatatlanság Pantheonjába. Az ő nyelve tősgyökeres székely-magyar nyelv, fűszerezve az író szeretetre méltó lényének minden kedvességével; stílusa gondos, választékos, s általában művészi színvonalra emelkedik. Nemcsak példátlanul hű lelket ismerünk meg e levelekből, de igazi író is, kinek nyelve, stílusa messzire kiemelkedik nemcsak a maga korában, de a jóval későbbi időkben is, s a mai kényes ízlésű nemzedék is zavartalan gyönyörűséggel olvassa e leveleket, nemcsak tartalmuk érdekességének, de művészi értéküknek érdeméért is. A háromszéki fiú magával vitte Zágomból a romlatlan székely-magyar nyelvet, magával vitte fájának kedves vonásait, s azokat megőrizte a messze idegenben is, halála órájáig. Kegyeletes érzéssel száll lelkünk Zágomba, hol a családi háznak csak bús romjai vannak, s Rodostóba, hol ismeretlen sírban pihennek a leghívebb lélek porai. És ha Egerben jártok, látogassatok el az egyházmegyei könyvtárba; ott meglátjátok a *Törökországi levelek* kéziratát, a rég elporlott kezek írását. Bartakovics érsek szerezte meg Toldy Ferencről 1867-ben; azóta itt van a szent ereklye, a könyvtár egyik legdrágább kincse.

Nem, Mikes Kelemen, kinek létezésében is kételkedtek egykor, nem volt képzelt alak; élő, eleven valóság volt, s minden magyar büszke érzéssel gondol reá: *a nagy Rákóczi leghívebb embere volt ő!*